

I. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИКА

УДК 911:001.89

Олійник Я.Б., д.е.н., проф., член-кор. НАПН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Шевчук С.М., к.г.н., доц.,
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ)

Ключові слова: методологічні засади, історико-наукові дослідження, суспільна географія

Постановка проблеми та завдання дослідження. В сфері загальнонаукових проблем історії географічної науки провідне місце належить питанню наукових шкіл. Наукові школи в географії постають як найважливіші об'єкти історико-наукового пошуку. Пізнання особливостей та закономірностей розвитку наукових шкіл в географії дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукової методології, її значення в процесі розвитку науки, оскільки саме з науковими школами в географії, як правило, пов'язані найбільш видані досягнення. Географічна наука є складним явищем. Її можна розглядати як особливу форму діяльності, як знання, як соціальну наукову структуру. Повноцінне розуміння феномену української географії можливе лише за умови одночасного розгляду всіх її складових.

Осмилення сучасного стану та перспектив розвитку української географічної науки неминує приводить дослідників у сферу історії науки. Проте, якщо історія розвитку та накопичення конкретно-наукового географічного знання є значним елементом в будь-якому географічному дослідженні та має досить тривалу традицію, то цього не можна сказати про вивчення наукових співтовариств української географії, в рамках яких відбувається процес формування та розвитку географічної науки. Загалом наукове співтовариство є складноорганізованою соціальною системою всередині якої можна виділяти безліч елементів, серед яких провідне місце належить науковим школам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних досліджень з історії української географії пов'язані з узагальненням та систематизацією відомостей про накопичення суспільно-географічних знань. Проблема вивчення національних географічних шкіл є найменш розробленою в історії української географії – науки яка знаходиться на стику географії, історії науки та наукознавства. Слід зазначити, що у зарубіжній, не пострадянській, географічній літературі взагалі відсутнє поняття «наукова школа». Проте європейська географія допускає, що на певному етапі розвитку географічної науки з'являється провідний учений

котрий має ряд учнів, послідовників. Серед них називаються французька школа географії людини П. Відаля-де-ля-Блаша, німецька школа антропогеографії Ф. Ратцеля та інші. Подібні думки підтримуються також у працях американських учених П. Джеймса, Дж. Мартіна, Дж. О. Томсона, К. Грегорі та інших. Проте, особливої актуальності набуває характеристика тенденцій в розвитку вітчизняної суспільної географії крізь призму виявлення й осмислення її окремих напрямків, наукових шкіл, визначення ролі і місця суспільної географії в системі наук. Такі дослідницькі завдання історії географії як науки визначилися протягом останніх років, оскільки простий «бібліографізм», описовість, або ж просто «фактологізм» не забезпечить реалізації мети й завдань історії української географії як самостійної галузі наукового пізнання. Разом з тим, не можна допускати змішування окремих фактів з історії науки з суспільно-географічною бібліографією. Тому, постає реальна загроза такого змішування, коли, час від часу, зустрічаються окремі праці з історії географії, які практично являють собою простий хронологічний опис виданих раніше географічних праць, що супроводжуються анотаціями з них. Такі праці не ставлять перед собою завдань щодо розкриття історії самої науки, оскільки лише систематизують і класифікують суспільно-географічні джерела та літературу як важливий елемент історико-наукових досліджень у географії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні історія географічної науки, в умовах подолання свого емпірично-описового етапу розвитку повинна перейти на якісно новий рівень методології наукового пізнання, що може бути реалізоване в першу чергу шляхом міжпредметної та міждисциплінарної інтеграції. В свою чергу вивчення та розкриття закономірностей та механізмів розвитку науки, висвітлення історії суспільно-географічного знання в такій послідовності, системі й формі, яка б найбільш повно відображала історію суспільної географії в усій єдності зовнішніх та внутрішніх факторів її розвитку, можливий лише на основі розуміння рівнів організації історико-наукового пізнання.

Важливими напрямками дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії виступає аналіз історії формування, ідеалів і норм суспільно-географічних наукових шкіл, їх взаємодії між собою, наступність у часі, класифікації та типології національних наукових шкіл тощо. Це передбачає реалізацію наступних пізнавальних етапів у процесі дослідження наукових шкіл в українській суспільній географії:

- вивчення суспільних потреб у даному науковому напрямку, який розробляє конкретна наукова школа;
- аналіз ролі основоположників наукових шкіл, які створюються, як правило, відомими вченими, які мають багато учнів і послідовників;
- дослідження розвитку суспільно-географічної науки, її історії, перспектив, які обумовлюють зародження, відродження й розвиток наукових шкіл;
- розгляд відмінностей наукової проблематики і дослідницьких програм, стрижневих концепцій, підходів і стилів дослідження наукових

шкіл;

- вивчення новаторського елементу функціонування наукових шкіл та особливостей поширення її ідей.

Формування різноманітних суспільно-географічних шкіл є результатом різноманітних шляхів становлення української суспільної географії як науки, в яких відображаються не лише загальні тенденції розвитку суспільно-географічної думки, але й своєрідні особливості її еволюції на окремих етапах чи в окремих регіонах, що є свідченням різноманіття шляхів формування суспільної географії в Україні. Структурно-логічна модель функціонування наукової школи може бути представлена у вигляді схеми (Рис.).

Рис. – Структурно-логічна модель функціонування наукової школи у суспільній географії

Методологія рівнів організації історико-наукових досліджень розроблено в ряді робіт з загальних проблем історії науки, зокрема зокрема М. Вебера, В. Гейзенберга, Б. Грязнова, Г. Доброва, Ф. Клейна, Н. Кузнецової, Д. Максвела, Л. Маркової, О. Мельникової, В. Оствальда, П. Рачкова, М. Родного, В. Уевелла, Ю. Храмова та інших, хоча вперше ці питання були обґрунтовані ще в працях В. Вернадського [1].

досліджуваної нами проблеми розглядалися у працях українських спеціалістів різного профілю, однак, у більшості випадків ці дослідження носять вузько професійний характер й спираються на використання традиційних методів дослідження, які не дозволяють адекватно описати й оцінити таку складну систему як суспільно-географічна наукова школа. Проблема методологічного обґрунтування статусу наукової школи як категорії в історії української суспільної географії перебуває в стані розробки. Досить мало монографічних досліджень, а досить малочисельні дисертаційні дослідження чи періодичні публікації з історії вітчизняної суспільної географії часто носять дискусійний характер. Тому гостро постає проблема розробки міждисциплінарного підходу на межі суспільної географії, історії науки і наукознавства, який дозволив би об'єднати головні напрямки дослідження суспільно-географічних наукових шкіл на основі системного підходу. Потребує методологічного обґрунтування розгляд наукової діяльності представників різноманітних суспільно-географічних шкіл не на індивідуальному рівні, що переважає у вітчизняній літературі, а як складної системи взаємодії учених.

Існує певний досвід і географії стосовно логіки географічних досліджень [3, 7, 8 та ін]. Емпіричний рівень пізнання пов'язаний з описом історико-наукових фактів, а теоретичний з їх поясненням. Емпіричним шляхом опановуються явища, але не сутність. Теоретичне пізнання відображає об'єкт з точки зору його внутрішніх зв'язків і закономірностей руху, досліджуваних шляхом обробки даних, отриманих на емпіричному рівні. Методологія кожного з рівнів дослідження історії географії має запропонувати різні способи, за допомогою яких встановлюється співвідношення між теорією і реальністю, визначається предмет і об'єкт аналізу, завдання і способи побудови теорії, інтерпретація її висновків, критерії, у відповідності з якими ця теорія оцінюється.

Методологія історії науки передбачає також наявність двох послідовних рівнів організації історико-наукового знання. Нижчий рівень пов'язаний з виявленням факторів історії накопичення географічних знань і їх систематизацією. Вищий рівень проявляється в процесі виявлення механізмів історико-географічної діяльності. Тут теоретико-методологічне пізнання направлене на формулювання закономірностей розвитку історії географії, принципів і методів, застосування яких забезпечує їх об'єктивне пізнання. Таким чином, емпірична історія географії, ще зовсім недавно являла собою науковий прогрес у географії переважно як процес безперервного, поступового накопичення емпіричних даних. Сьогодні ж перед теоретичною історією географії на перше місце виходить не лише критичне сприйняття цих істин, але й дослідження реальних, історично змінних, умов їх появи і обґрунтування в минулому за допомогою певних методологічних засобів і способів дослідницької діяльності попередніх поколінь географів. Вона включає аналіз джерельної бази отримання й накопичення наукових фактів, який настільки ж важливий, як і власне розкриття змістової сторони цих фактів. Теоретична історія географії має

приділяти першочергову увагу точній кваліфікації пізнавального статусу тих чи інших спеціальних знань, керуючись при цьому критеріями конкретних способів їх отримання за допомогою особливих засобів і прийомів в процесі раціонально організованого і проведеного дослідження.

Таке розуміння багаторівневої організації історії географії цілком справедливе й для історії української суспільної географії. Проте, в історії української суспільної географії на сьогодні лише в окремих працях розкриваються теоретико-методологічні підходи авторів до механізму історико-наукового дослідження. Лише в окремих роботах спеціально висвітлюються розуміння сутності історико-наукового знання у суспільній географії з точки зору виявленого нового знання. Об'єднує їх системне бачення предмету історії суспільної географії, що витікає з усвідомлення рівнів організації історії географії, коли емпіричний і теоретичний рівні пізнання виступають логічними етапами пізнавальної діяльності історика науки й володіють власними пізнавальними установками, спираючись, в свою чергу, на систему вихідних теоретичних уявлень і відповідних їм методів дослідження. В таких роботах відсутня єдність термінологічних і змістовних підходів.

Емпіричний рівень дослідження історії суспільної географії може називатися ще фактологічним і бути пов'язаним з виявленням історико-наукових фактів з географічних джерел. Їх опис і накопичення власне й складає зміст цього етапу дослідження. Для емпіричного дослідження в історії суспільної географії характерні огляди окремих проблем, етапів чи регіональних особливостей розвитку науки. Відзначмо, що більшості робіт з історії української суспільної географії об'єктивно властивий саме емпіричний рівень, що пояснюється в основному тим, що сучасна суспільна географія лише підходить до постановки теоретичних проблем її історії. Подібний стан, що характерний для історії суспільної географії як молодой науки, яка ще продовжує оформлюватися, має значний накопичений матеріал, в якому необхідно виокремити закономірності її розвитку, своєрідність наукових шкіл.

Таким чином, фактологічний рівень наукового дослідження історії суспільної географії являє собою фіксацію наукових фактів, що розкриває хронологію ідей і досягнень наукового пошуку попередніх поколінь учених. Цей рівень є початковим при вивченні історії будь-якої науки й формує комплекс систематизованих у хронологічному порядку емпіричних фактів з історії цієї науки. В процесі фактологічного дослідження наукові факти стають предметом для формування нових понять, актуальність введення яких обумовлене введенням нового знання. Разом з тим, зазначмо, що емпіричне дослідження в історії суспільної географії містить два відмінних між собою аспекти. В першому з них пізнавальні завдання емпіричного рівня дослідження по історії суспільної географії пов'язуємо з виявленням та описом історико-наукових фактів, не залежно від їх суспільно-географічного змісту. В другому ж аспекті до них належить розгляд лише тих наукових фактів, які відображають зміст емпіричного рівня дослідження

у суспільній географії.

Зазначимо, що все ж таки й необхідність емпіричних робіт з історії суспільної географії є очевидною, оскільки пов'язані вони з виявленням, описом окремих фактів з історії науки, а фактично накопиченням вихідної інформації, що й складає змістову основу науки. Але розробка лише змістових завдань фактологічного рівня в історії суспільної географії обмежує її розуміння. За межами пізнавальних можливостей фактологічного дослідження залишається досить багато аспектів розвитку науки: процедура формування дослідницького інтересу, вибір для розв'язання конкретних суспільно-географічних проблем, соціальні структури науки, генезис наукових колективів, характеристика інтелектуальних лідерів наукових шкіл, перспективи розвитку наукових шкіл тощо. Отже, лише набір й первинна систематизація окремих фактів й досягнень наукового пошуку не в змозі об'єктивно відобразити багатогранний процес розвитку суспільно-географічної науки.

Ці проблеми знімаються на теоретичному рівні дослідження історії географії, який ще можна назвати історико-науковим. Його пізнавальна установка полягає у об'єднанні фактів з історії географії спільною ідеєю, яка відображає розвиток предметного змісту історії суспільної географії. Теоретичне дослідження в історії географії пов'язане з вивченням еволюції загального стилю наукового мислення, розвитку методів, концепцій, теорій, гіпотез, що визначали загальний напрямок розвитку вітчизняної суспільно-географічної науки на тому чи іншому етапі її розвитку. Теоретичний рівень досліджень включає в себе дослідження основних ідей і уявлень про розвиток суспільно-географічних об'єктів, процесів чи явищ у науці, закономірностей в розвитку української суспільної географії і її окремих напрямків, наукових шкіл, місця й ролі суспільної географії в системі наук тощо.

Цей етап виконання дослідження з історії географії може бути названий ще історико-науковим, оскільки результатом наукового пошуку на цьому етапі є створення моделі розвитку наукового суспільно-географічного знання й можливість прогнозувати його розвиток.

Проаналізувавши окремі праці з історії української географії та виходячи з об'єктивних принципів методології наукового пізнання, постає необхідність виділяти ще один методологічний рівень пізнання історії української суспільної географії – наукознавчий. Наукознавчий рівень дослідження базується на фактологічному й теоретичному рівнях дослідження й пов'язаний з створенням моделі розвитку окремої науки як соціальної структури. Таким чином, в методології історії української суспільної географії є підстав виділяти три самодостатні ієрархічні рівні, котрі збагачуючи джерельною базою та результатами досліджень один одного, виконують головну мету – вивчення історії нашої науки. Виходячи з логіки структури наукознавства, виділяють такі рівні пізнання структури і змісту науки як фундаментальний (загальна теорія науки, історія науки), рівень екстранаукових характеристик (економіка науки, соціологія науки,

тощо), соціокультурний рівень (прогноз, планування, управління наукою), інфраструктурний рівень (наукометрія, психологія науки, наукова етика, мова науки, тощо). Такий підхід може бути досить ефективним і результативним для історії суспільної географії, оскільки він дасть можливість цілісного вивчення суспільної географії в системі соціальних відносин, дозволить прослідкувати єдність пізнавального процесу, об'єднавши минуле, сьогодення і майбутнє нашої науки. Методологія наукознавства дозволяє здійснювати в історії географії міждисциплінарні дослідження, засновані на теоретичних і методологічних можливостях окремих наукових дисциплін. Останні особливо важливі у практиці історії географії, оскільки кожен з рівнів її дослідження – фактологічний, історико-науковий, наукознавчий мають власний методичний апарат та відповідну йому систему методів дослідження історії становлення, формування та розвитку наукових шкіл у вітчизняній суспільно-географічній науці.

Виявлення рівнів організації історико-наукового дослідження зовсім по іншому розкриває існуючі в науці підходи до вивчення наукових шкіл у суспільній географії. З одного боку, це може бути індуктивне дослідження, коли з накопиченням фактів з історії географії, відкривається можливість їх осмислення в контексті історико-наукового процесу в цілому. Це означає, що на будь-якому етапі збору та накопичення фактів виникає потреба не лише в їх описі, але й поясненні в межах понять теоретичного рівня – «науковий напрямок», «наукова школа», «регіональний науковий центр», «фактори розвитку науки», «етапи розвитку науки». На наукознавчому рівні видається можливим залучення фактів з історії географії в систему понять і категорій, пов'язаних з системним розвитком науки як знання, як діяльності, як соціальної структури.

Можливий і інший варіант побудови дослідження – дедуктивний, при якому застосування наукознавчих понять дозволить реалізувати ціле направлене дослідження по виявленню наукових шкіл, напрямків, регіональних наукових центрів, факторів розвитку науки, етапів її становлення та розвитку на рівні історико-наукових фактів. Сам же процес пошуку, виявлення джерел, їх змістового аналізу буде підпорядкований логіці наукознавчої моделі дослідження. В кінцевому результаті дослідження набере цілеспрямованого і обґрунтованого характеру.

Повний історико-науковий аналіз попереднього досвіду досліджень наукових шкіл в українській суспільній географії, як і наявних методичних підходів до даного напрямку досліджень, неможливий в силу відсутності спеціального дослідницького інтересу до цього феномену в попередні роки. Тому спробуємо виділити окремі спільні підходи до характеристики суспільно-географічних наукових шкіл.

Інституалізація історії української суспільної географії у особливу наукову дисципліну наприкінці ХХ століття вимагала розробки спеціальної термінології. Але вже тоді у 90-х роках проявилася тенденція до розмитості і багатозначності понять, які використовуються для характеристики процесу розвитку української суспільної географії, зокрема поняття «науковий

напрямок», «наукова школа». Фіксуючи доробок та переваги тієї чи іншої наукової школи, історики української географії не ставили перед собою завдання з'ясувати, за якими спільними ознаками можна описати суспільно-географічні школи або ж напрямки. Відбувалася лише фіксація конкретних наукових шкіл чи напрямків, але досить часто за їх самоідентифікацією. Таким чином, характеризували внесок кожної структури у процес розвитку суспільно-географічного пізнання. В окремих працях відмічалось, що суспільно-географічні школи можуть зв'язуватися з регіональними особливостями їх виникнення (київська, львівська, одеська тощо) й генетичного їх походження від місцевих університетів [2, 4, 6, 9 та ін.]. Традиція виділення регіональних наукових шкіл в історії української географії достатньо міцна, що можна пояснити роллю місцевих університетів, а для кожної з шкіл виділити її наукову спеціалізацію. Досить часто факт існування наукових шкіл пов'язувався з ім'ям їх лідерів, а особливість кожної з них тоді вже розглядалася за характером теоретичних і методологічних позицій їх лідерів.

Також у історії української географії розглядалися ієрархічні взаємозв'язки соціальних структур науки між собою, а поняття «науковий напрямок» [5] опинялося за змістом більш широким, ніж поняття «наукова школа», тоді як у інших працях поняття «напрямок» і «школа» часто використовують як синоніми. Наукові школи розглядають також як складову частину наукових напрямків. Отже, постає гостра необхідність співставити основоположні поняття історії української суспільної географії.

Наукова школа виступає як сукупність суспільних географів, об'єднаних спільністю, як пізнавальних підходів, так і принципів оцінок суспільно-географічних об'єктів, процесів і явищ. Наукове співтовариство, яким є науковий напрямок має меншу внутрішню інтеграцію, а коло спільних підходів і оцінок до об'єктів, процесів і явищ тут значно вужче, але вони тим не менше охоплюють принципові проблемні аспекти науки.

Висновки. Отже, сучасне історико-географічне пізнання наукових шкіл у суспільній географії бачиться нам як досить складний процес. В ньому відому роль займають «антисхоларні» установки, які фактично заперечують необхідність вивчення шкіл і напрямків, існують і «традиційні» установки, що фіксують уже відомі школи і напрямки. Просуванням до більш глибокого розуміння «схоларної» проблематики виступають парадигмальні підходи. У тому ж руслі слід розглядати й відродження інтересу до регіональних наукових шкіл у суспільній географії.

В цілому оцінюючи феномен наукових шкіл у суспільно-географічній науці слід наголосити на тому, що «школа» в історії суспільної географії виступає основоположним поняттям, тоді як «напрямок» фіксує не будь-які особливі рівні ієрархії, а лише орієнтацію самих шкіл у тих чи інших сферах науки. Можемо навіть наважитися корелювати поняття «напрямок» з наукознавчим терміном «парадигма», у тій мірі настільки вони можуть бути застосовані у суспільно-географічній науці. Звернімо тут увагу на необхідності розгляду такого феномену як «університетська школа»,

оскільки наукові школи в українській суспільній географії формувалися на початку ХХ століття саме на базі університетів, підкреслюючи тим самим необхідність вивчення закономірностей такого співвідношення як «університет» і «школа».

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ефективність використання методологічного апарату історії науки полягає у можливостях різнорівневої організації дослідження історії української суспільної географії з використанням методів, які відповідають певним пізнавальним цілям кожного з рівнів дослідження.

Список літератури

1. *Вернадский В. И.* Мысли о современном значении истории знаний / В. И. Вернадский // Тр. комиссии по истории знаний. – Л. : АН СССР, 1927. – Вып. 1. – 17 с. 2. *Жупанський Я. І.* Історія географії в Україні / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 2006. – 275 с. 3. *Мороз С. А.* Методологія географічної науки / Мороз С. А., Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. – К. : Заповіт, 1997. – 334 с. 4. *Олійник Я. Б.* Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Б. Олійник, Н. В. Краснопольська. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 148 с. 5. *Олійник Я. Б.* Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у ХХ столітті : Навч. посібник / Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук. – К. : ВГЛ Обрії, 2011. – 168 с. 6. *Пістун М. Д.* Розвиток суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ сторіччя / М. Д. Пістун. – К. : РПЦ «Київ. Університет», 2009. – 112 с. 7. *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с. 8. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с. 9. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с.

***Олійник Я. Б., Шевчук С. М.* Методологічні засади історико-наукових досліджень у суспільній географії (на прикладі вивчення наукових шкіл).**

У статті розкрито значення вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії як однієї з центральних проблем її історії. В контексті міждисциплінарного підходу, визначено головні етапи процесу дослідження наукових шкіл. Виділено та обґрунтовано три самодостатні ієрархічні рівні (емпіричний – фактологічний, теоретичний – історико-науковий та наукознавчий) вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії. Вивчено наукові підходи до характеристики суспільно-географічних наукових шкіл, а також співставлено основоположні поняття історії української суспільної географії «наукова школа» та «науковий напрямок».

Ключові слова: методологічні засади, історико-наукові дослідження, суспільна географія.

***Олійник Я. Б., Шевчук С. М.* Методологические основы историко-научных исследований в общественной географии (на примере изучения научных школ).**

В статье раскрыто значение изучения научных школ в украинской общественной географии как одной из центральных проблем ее истории. В контексте междисциплинарного подхода, определены основные этапы процесса исследования научных школ. Выделены и обоснованы три самодостаточны иерархические уровня (эмпирический - фактологический, теоретический - историко-научный и науковедческий) изучения научных школ в украинской общественной географии. Изучены научные подходы к характеристике общественно-географических научных школ, а также сопоставлены основополагающие понятия истории украинской общественной географии «научная школа» и «научное направление».

Ключевые слова: методологические основы, историко-научные исследования, общественная география.

Oliynyk Ya. B., Shevchuk S. M. Methodological principles of historical research in social geography (via the example of research schools).

The article explores the importance of the study schools in the Ukrainian human geography as one of the central problems of its history. In the context of an interdisciplinary approach identifies the key stages of research schools. Allocated and reasonably self-contained three hierarchical levels (empirical - factual, theoretical - historical and scientific and science of science) study of schools in the Ukrainian human geography. Study of scientific approaches to human and geographical characteristics of schools, and is compared basic concept the history of Ukrainian human geography "scientific school" and "scientific direction".

Keywords: methodological foundations, historical research, social geography.

Надійшла до редколегії 14.03.2013